

DİNİ TERMİNOLOJİDE İMAM: ANALİTİK BİR YAKLAŞIM

Necati Döğüş*

Öz

Arapça “EMM” kökünden gelen ve “önder, öncü, lider, rehber” gibi anlamlarla açıklanan “imam” kelimesi, sözlük anlamlarına bağlı olarak dini literatürde çok zengin bir kullanıma sahip olmuştur. Zamanla dini hayattan sosyal hayata birçok farklı alanda farklı anlamlar kazanmıştır. Bu anlam zenginliğinde imam kelimesinin Kur’ân-ı Kerim’de farklı anlamlarda kullanılmasının büyük tesiri vardır. Bu etkinin sonucu olarak tefsir bilimi başta olmak üzere hadis, kelam, fıkıh ve tasavvuf literatüründe imam kelimesine farklı anlamlar yüklenmiştir. Bunun yanında İslam dünyasında teşekkül etmeye başlayan Şii ekolün imam ve aynı kökten gelen imamet kelimesine yüklediği siyasi anlamlar, bu kelimenin fıkıh, kelam ve tasavvuf literatüründe var olan anlam yelpazesini oldukça genişletmiştir. İslam kültür ve medeniyetinin en önemli mirasçılarında biri olan Osmanlı Devleti’nde de “imam” kelimesi, camiden mutfağa kadar birçok yerde zengin bir kullanıma sahip olmuştur. Bu makalede günümüzde “namaz kırdıran din görevlisi” gibi oldukça dar bir anlamla hapsedilen imam kelimesinin, aslında oldukça geniş ve zengin olan anlam yelpazesine Arapça ve Türkçe lügatler başta olmak üzere İslam literatürü ve arşiv vesikaları bağlamında işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İmam, İmamet, Mahalle İmanı, Ocak İmanı, Lider.

THE CONCEPT OF IMAM IN RELIGIOUS TERMINOLOGY: AN ANALYTIC APPROACH

Abstract

The word “imam” originates from the Arabic root “EMM” and has several meanings such as “chief, pioneer, leader, caliph, and guide.” Drawing upon its lexical definitions, religious literature has covered a wide spectrum of its usage over time. Naturally, it has gained various meanings in different contexts ranging from spiritual life to social relations.

The richness of its implications also stems from the Quran, which presents distinct semantic usages of imam. Therefore, in their respective literature, the sub-disciplines of Islamic studies such as tafsir, kalam, fiqh, and Sufism have developed different concepts related to the very same word. Moreover, Shi’i tradition has produced its own theological and political notions concerning “imam” and “the imamate,” a derivative from the same Arabic root. Consequently, it broadened the repertoire of the signification of the term “imam.” Inheriting the legacy of Islamic civilization, the Ottomans used the word imam extensively in their daily lives, such as in their cuisine or mosques. Today, in modern Turkish social life, “imam” is more often than not confined to a professional title as “a religious official who leads prayers.” Relying on certain Arabic

* Dr. Öğretmen, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Güç Kardeşler Anadolu Lisesi, İstanbul.

e-mail: necatidogus@gmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-1013-9837>

Atıf/Citation: Döğüş, Necati. “Dini Terminolojide İmam: Analitik Bir Yaklaşım”. *BAİD* 15 (Haziran 2022), 115-147.

and Turkish dictionaries, this article demonstrates and examines a gamut of meanings related to the word "imam" based on Islamic literature and Ottoman archival documents.

Keywords: History of Islam, Imam, Imamate, District Imam, Imams of the Janissary Corps, Leader.

Giriş

“İmam” kelimesi sözlük anlamlarına bağlı olarak dinî literatürde çok zengin bir şekilde kullanılmış zamanla dinî hayattan sosyal hayata birçok farklı alanda değişik anlamlar kazanmıştır.¹ Bu anlam zenginliğinde hiç şüphesiz imam kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de farklı anlamlarda kullanılmasının büyük tesiri olmuştur. Nitekim vücûh ve’n-nezâir² kitapları yanında İsfahânî’nin *Müfredât*’i³ gibi Kur’ân lügatleri; İbn Manzûr’un *Lisânu’l-Arab*’ı⁴ ve Zebîdî’nin *Tâcu’l-Arûs*⁵ gibi Arapça meşhur sözlüklerin bu kelimenin anlam çeşitlerini izah ederken yer yer ayetlerden iktibaslarla bulunmaları bu etkiyi gözler önüne sermektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in güçlü etkisi ile birlikte söz konusu alanda yazılmış lügatler, ayrıca bu içeriğe ağırlık veren Zemahşerî’nin *Keşşâf*’i⁶ ile Razî’nin *Mefâtihu’l-Gayb*’i⁷ gibi tefsirlerin de imam kelimesinin anlam zenginliğine katkıları büyük olmuştur. Bunun yanında İslam dünyasında teşekkül etmeye başlayan Şîi ekolün imam ve aynı kökten gelen imâmet kelimesine yüklediği siyasi anlamlar bu kelimenin tarih, kelim ve tasavvuf literatüründe var olan anlam yelpazesini oldukça genişletmiştir.⁸ Kendi dönemine kadar tevârüs eden İslam kültür ve

1 İrfan Yücel, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/188.

2 Kur’ân’da aynı kelimenin farklı yerlerde değişik anlamlarda kullanılmasına vücûh, bir lafzın anlamlarından sadece birinin başka ayetlerde tekrarlanmasına nezâir denmektedir. Geniş bilgi için bk. M. Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/141-143.

3 bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât-ı Elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Beyrut: Dâru’ş-Şâmiye, 2002), 89.

4 bk. Ebu’l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem (İbn Manzur), “el-Emm”, *Lisânu’l-Arab*, nşr. Yusuf Bakâî - İbrahim Şemsüddin - Nedat Ali (Beyrut: Müessesetü’l-İlmi li’l-Matbua, 2005), 1/148-150.

5 Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, “Emm”, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs* (Kahire: Matbaatü’l-Hayriyye, 1306), 8/192-193.

6 Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. M. Coşkun - Ömer Çelik - Necdet Çağıl - Adil Bebek (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 3/914.

7 bk. Fahreddin er-Râzî, *Tefsîrül-Kebîr (Mefâtihu’l-Gayb)* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1990), 2/31-42; Musa K. Yılmaz, *Tabersî ve Tabatabaî’de İmamiyye Tefsiri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1985).

8 bk. Ebu Câfer M. b. Ali b. Bâbeveyh el-Kummî, *Risaletü’l-i’tikâdiyyeti’l-imâmiyye*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978), 113-120; İbnü’l-Mutahhar el-Hillî, *Elfeyn fî imâmet-i emîri’l-mü’minîn ‘Ali b. Ebî Tâlib*, (Beyrut: Müessesetü

medeniyetinin en önemli mirasçılardan biri olan Osmanlı Devleti'nde ise "imam" kelimesi, camiden mutfağa kadar birçok alanda zengin bir kullanıma sahip olmuş ve buradan Osmanlı'nın bakiyesi olan bazı Balkan ülkelerinin dillerine de sirayet etmiştir.⁹

Bu makalede "imam" kelimesinin ayet, hadis ve çeşitli lügatlerden hareketle, kazandığı anlam çeşitlerine temas edilerek İslam literatüründe var olan anlam zenginliği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu tespitten sonra arşiv vesikaları ışığında imam kelimesinin Osmanlı dönemindeki kullanım şekline de işaret edilecektir.

1. Lügatlerde İmam Kelimesi

1.1. Arapça ve Arapça-Türkçe Lügatlerde İmam

İmam kelimesi Arapça "ام" kökünden gelmektedir. "ام" fiili "رد" babından olup "امام" şeklinde çekilmekte¹⁰ ve kastetmek, amaçlamak, niyet etmek, istemek, arz etmek anlamlarına gelmektedir.¹¹ "Emme" kelimesi iftial vezninde "el-i'timam", tef'il vezninde "et-te'mim" ve "tefa'ul" vezninde ise "et-teemmüm" şeklinde gelmekte olup tamamı yine "kastetmek" anlamını içermektedir.¹² "امهم و ام بهم" veya "ام القوم و ام بالقوم" gibi ifadeler "bir topluluğa tekaddüm etti, onların önüne geçti" anlamlarına gelmekte olup bu ise imâmet manasınadır. Buradaki imâmetin başkanlık yanında topluluğa namaz kıldırarak manasına geldiği de ifade edilmektedir.¹³ "Emme" kelimesinin diğer anlamları

A'lemi li'l-Matbuat, 1982); İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 3/151-225; Şehristânî, *El-Milel ve'l-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 147-157.

⁹ İlhan Ayverdi, "İmam", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005), 1/54.

¹⁰ Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihah*, nşr. Mahmud Hatır (Kahire: Darü'l-Hadîs, 1311), "el-Emm", 26; Butrus el-Bustânî, *Muhîtü'l-muhît kâmûs-ı mutavvel li'l-lugati'l-Arabiyye*, (Beyrut: Müessesetü Cevâd, 1983), "Emme", 16.

¹¹ İbn Manzûr, "el-Emm", 1/148; Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lugati*, ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), "el-Emm", 2/1997; John Penrice, *Dictionary and Glossary of the Holy Qur'an (Kur'an Sözlüğü)*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2010), "Emme", 20.

¹² Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Mektebu Tahkîki't-Turas fî Müessesetü'r-Risâle (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), "Emme", 1391; Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), "Emme", 5/4852.

¹³ Fîrûzâbâdî, "Emm", s. 1392; İbn Manzûr, "el-Emm", 1/148; Nitekim *Muhtârü's-Sihah*'ta "وام القوم في الصلاة" ibaresinde "ام" fiilinin imâmete delâlet ettiği daha açık bir şekilde ifade edilmekte (bk. s. 62) ayrıca *Mu'cemü'l-Lugat*'ta yine "ام القوم" cümlesine verilen ikinci

ise, irade etmek, istemek,¹⁴ talep etmek, bir şeye teveccüh etmek, yönelmek¹⁵, ahenk eylemek¹⁶, öne geçmek, tekaddüm etmek¹⁷ gibi manalardır. “Emme” kökünden gelen imam kelimesi ise çok geniş ve zengin anlamlar ihtiva etmektedir. Bu anlam zenginliğini verdiği örneklerle en iyi şekilde ortaya koyan lügatın İbn Manzûr’un kaleme aldığı *Lisânu’l-Arab* adlı geniş sözlük olduğu görülmektedir. *Tâcu’l-Arûs* ve *Sihâh* gibi klasik eserler yanında muasır lügatlar da göz önünde bulundurulduğunda imam kelimesinin içerdiği anlamları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Doğru yolda olsun veya olmasın (sırat-ı müstakimde veya dalalette olsun); ister reis olsun ister olmasın; kadın veya erkek toplumun uyduğu, tabi olduğu, iktida ettiği ve arkasından gittiği şahısların tümüne imam denmektedir.¹⁸ Dikkat edilirse burada sadece hayır ve istikamette değil şer ve hayır her türlü faaliyet, yöneliş ve ideolojide önder olan kişilerin imam olarak nitelendiği görülmektedir. Bunun yanında bu kişilerin resmen başkan veya reis olarak tanınmasına da gerek yoktur. Ayrıca bu önderler kadın da olabilmektedir.
2. Bir işi devamlı takip edip onun ıslah ve tanzimine ihtimam eden kimse.¹⁹ Zebîdî ve İbn Manzûr başta olmak üzere lügat alimleri, herhangi bir işi ıslah eden, yoluna koyan, o işin düzen ve idamesini sağlayan kişiye de imam demektedirler. Bunun için de özellikle “muslih” ve “kayyım” tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Mütercim Asım Efendi bu manayı şu

anlamda “صل بهم” ifadesi ile namazdaki imâmet manası tekit edilmektedir. Ahmed Muhtar Ömer, *Mu’cemü’l-lugati’l-Arabîyyeti’l-mu’âsıra* (Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 2008), “Emm”, I/120.

¹⁴ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu’cemü’l-vasîf* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), “Emm”, 27.

¹⁵ Luvis Ma’lûf el-Yeûsî, *el-Müncid* (Tahran: İntişârât-ı İstiklâl, 2006), “Emm”, 42.

¹⁶ Mütercim Asım Efendi, “Emm”, 5/4852. (Mütercim Asım Efendi Farsça kökenli “âhenk” kelimesini burada Türkçe’de az kullanılan “kasit, niyet, teşebbüs etmek ve yönelme” anlamlarını kastederek kullanmıştır. Gerek Nef’î ve gerekse Naîmâ’nın eserlerinde “âhenk” kelimesinin bu anlamlarda kullanımına tesadüf etmek mümkündür. Bk. Ayverdi, “İmam”, I/54; Mevlüt Sarı, *el-Mevârid, Arapça-Türkçe Lügat* (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1980), “Emm”, 48.

¹⁷ İbn Manzûr, “el-Emm”, I/149; İbrahim Mustafa, “Emm”, s. 27; el-Yeûsî, “Emm”, s. 43.

¹⁸ Zebîdî, “İmam”, 8/192; İbn Manzûr, *Lisânu’l-lisân tehzîb-u lisâni’l-Arab*, nşr. Abdülemir Ali Mühenna (Beyrut: Darü’l-Kitâbi’l-İlmiyye, 1993), “İmam”, I/44; İbrahim Mustafa, “İmam”, 27; el-Yeûsî, “İmam”, 43; *Vankulu Mehmed Efendi*, “İmam”, 2/1998; Butrus el-Bustânî, “İmam”, *Kutru’l-muhîf kâmûs-ı lugaviyyi’l-müeyesser* (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşîrîn, 1995), 12; Mütercim Asım Efendi, “İmam”, 5/4857.

¹⁹ Zebîdî, “el-İmam”, *Tâcü’l-Arûs*, 8/193; İbn Manzûr, “el-İmam”, I/149; Fîruzâbâdî, “el-İmam”, 1392.

şekilde tercüme etmiştir: “Bir işin dâima üzerine olup ıslah ve tanzîmine tekayyud ve ihtimâm ve müdâvemet eden adama itlak olunur”.²⁰

3. Müslümanlar için Kur’ân-ı Kerim.²¹ Birçok lügatte imam kelimesine verilen anlamlardan biri de Kur’ân-ı Kerim’dir. Hatta bazı lügatlerde Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği mushafların her birine de imam dendiği görülmektedir. Bu eserlerden biri olan *Keşşâfû İstılâhâtî’l-fünûn*’da Tehânevî, sadece Hz. Osman’ın yanında bulunan nüshaya değil, Hz. Ebu Bekir tarafından toplanan mushaftan istinsah edilen her mushafa da “imam” veya “imam mushaf” dendiğini belirtmekte ve kurra, müfessir ve diğer ulemanın da bu şekilde kabul ettiğini ifade etmektedir.²² Kur’ân-ı Kerim’e imam denmesinin sebebi ise Müslümanların uyduğu, tabi olduğu kitap olması sebebiyledir ki, Zebîdî de buna işaret etmektedir.²³

5. İmâmu’l-Eimme (imamların imamı) Hz. Peygamber (sav).²⁴ Tıpkı zaman zaman imam kelimesi yerine de kullanılan hoca (hâce) kelimesinin “hâce-i kâinat, hâce-i cihân, hâce-i rüsûl” şeklinde Hz. Peygamber için kullanılması gibi²⁵ imam kelimesinin de “imâmu’l-enbiyâ” ve “imâmu’l-müttakîn” gibi çeşitli tamlamalarla peygamberimiz için kullanıldığı görülmektedir.

6. Kitap.²⁶ İmam kelimesinin kitap anlamına geldiğine işaret eden lügatler bu manaya genelde ayetlerden delil getirmeleri bu anlamın Kur’ân’dan muktebes olduğunu göstermektedir. İleride tekrar ele alınacağı için şimdilik tafsilata girilmeyecektir.

²⁰ Mütercim Asım Efendi, “İmam”, 5/4857.

²¹ İbn Manzûr, “el-İmam”, I/149; Fîruzâbâdî, “el-İmam”, 1392; İbrahim Mustafa, “el-İmam”, 27; Cübran Mes’ud, *er-Râid: Mu’cem Lugavi Asrî* (Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâiyîn, 1986), “el-İmam”, 1/123; Mütercim Asım Efendi, “el-İmam”, 5/4857.

²² Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfû İstılâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, nşr. Refik el-Acem (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996), I, 259. (İmam kelimesinin hangi mushaflar için kullanıldığı konusu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Yunus Emre Gördük, “İmam Mushaf’ın Hangi Mushaf Olduğuna Dâir Kronolojik Bir Tetkik”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, (Ekim 2016), 15-37.)

²³ Zebîdî, “el-İmam”, 8/193.

²⁴ İbn Manzûr, “el-İmam”, I/149; Fîruzâbâdî, “el-İmam”, 1392; Mütercim Asım Efendi, “el-İmam”, 5/4857; Hasan Saîd el-Kermî, *el-Hâdî ilâ lügati’l-Arab* (Beyrut: Dârü’l-Benân li’ttibâ’ati ve’n-Neşr, 1991), “el-İmam”, 1/88.

²⁵ bk. *DİA*, “Hoca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/186.

²⁶ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Şehâbuddîn Ebû Amr (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1998), “el-İmam”, 2/1385; İbn Manzûr, “el-İmam”, I/150; *Vankulu Mehmed Efendi*, “İmam”, II/1998; Tehânevî, “el-İmam”, I/259; Ahterî Mustafa Efendi, “el-İmam”, 95.

7. Yerin veya yolun bir kısmı ve bölümü; yol, geniş ve açık yol.²⁷ Yine birçok lüğatte yer alan tarîk, yol anlamı da Kur'ân'dan istihraç edilen manalardan olup daha sonra tekrar temas edilecektir.

8. Halife.²⁸

9. Ordu Komutanı.²⁹

10. Misal, örnek, örnek alınan tecessüd etmiş, cisimleşmiş, somutlaşmış yüksek örnek.³⁰

11. Öğrencinin okulda her gün taallüm ettiği, öğrendiği, çalıştığı günlük ders.³¹ İmam kelimesine verilen anlamların en ilginçlerinden biri "öğrencinin her gün öğrendiği ders" olup bunun sebebi Demîcî tarafından şu şekilde izah edilmektedir: "Okulda çocuğun imamı, her gün öğrendiğidir. Her insan, öğrendiğini yapar. Öğrendiği sanki bir insan gibi önde gider, o da onu takip eder. Bunun için öğrenilen bilgiye de imam denmiştir."³²

12. Mimar veya ustaların duvarın doğruluğunu temin için uzunlamasına çektikleri çırpı da denen ip ve yine ustaların binayı kendisiyle düzelttikleri tahta³³ veya kağıdın altına konulmak suretiyle satırların düzgün yazılmasını sağlayan levha.³⁴ İmam ona göre hareket edilen, takip edilen, tabi olunan kimse olunca, tuğlaların kendisine göre dizildiği ip de tuğlaların imamı

²⁷ Cevherî, "el-İmam", 2/1384; Râzî, el-İmam", s. 26; İbn Manzûr, "el-İmam", 1/149; Fîruzâbâdî, "el-İmam", 1392; "Yerin bir cânibine dahî derler. Ve yolun her cânibine de derler." bk. Vankulu Mehmed Efendi, "İmam", 2/1998; Ahterî Mustafa Efendi, "el-İmam", s. 95; Tehânevî, "el-İmam", 1/259; İbrahim Mustafa, "el-İmam", 27; Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123.

²⁸ İbn Manzûr, "el-İmam", 2/150; Fîruzâbâdî, "el-İmam", 1392; İbrahim Mustafa, "el-İmam", 27; el-Yeûsî, "el-İmam", 43; Cübran Mes'ud, "el-İmam", s. 123; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857; Sarı, "İmam", s. 48; Hasan Saîd lüğatinde imam kelimesinin halife kelimesinden daha genel olduğunu ve hem erkek hem de kadınlara şamil olduğunu ifade etmektedir. Bk. Kermî, "el-İmam", 2/88.

²⁹ İbn Manzûr, "el-İmam", 1/149; İbrahim Mustafa, "el-İmam", 27; el-Yeûsî, "el-İmam", 43; Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857; Sarı, "İmam", 48.

³⁰ İbn Manzûr, "İmam", *Lisânü'l-Lisân*, 44; Fîruzâbâdî, "el-İmam", 1393; el-Yeûsî, "el-İmam", 43.

³¹ İbn Manzûr, "İmam", *Lisânü'l-Lisân*, 44; Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123; İbrahim Mustafa, "İmam", 27; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857; Sarı, "İmam", 48.

³² Abdullah b. Ömer ed-Demîcî, *el-İmâmetu'l-Uzma İslam'da Devlet Başkanlığı*, çev. İbrahim Cüçük (İstanbul: Ravza Yayınları, 1996), 38.

³³ Cevherî, "el-İmâm", 2/1384; İbn Manzûr, "el-İmâm", 1/149; Fîruzâbâdî, "el-İmâm", 1392-1393; Cübran Mes'ud, "el-İmâm", 123; İbrahim Mustafa, "İmâm", 27; Mütercim Asım Efendi, "el-İmâm", 5/4857; Sarı, "İmâm", 48; Vankulu Mehmed Efendi, "İmâm", 2/1998; Kermî, "el-İmâm", 1/88.

³⁴ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/914.

olmaktadır. Zira tuğlalar dizilirken ipe uymakta, düzgünlükte ipi takip etmektedir.³⁵ Yine ustaların kullandığı tahta ve satırın düzgün yazılması için kağıdın altına konan levhayı da bu şekilde düşünmek mümkündür.

13. Kible canibi, yönü.³⁶

14. Delil, rehber, turist rehberi.³⁷

15. Develerin ister önünde ister arkasında olsun şarkı söyleyerek (teganni ile) yönlerini gösteren deve çobanı; develerin ilki, birincisi.³⁸

16. Eşyanın veya sıfatların kıyası için ittifak edilen en doğru ölçü birimi.³⁹

17. Yay kirişi.⁴⁰

18. Namazda insanların önünde olan, namaz kıldıran, namazda kendisine uyulan kişi.⁴¹

Mütercim Asım Efendi'nin mastar, sıfat ve isim olarak üç şekilde kullanılmasının mümkün olduğunu zikrettiği⁴² imam kelimesinin çoğulu, "eimme" veya "eyimme" şeklinde gelebilmekte⁴³ ayrıca hem müennes hem de müzekker için kullanılabilir. ⁴⁴ İsm-i mefûlü ise "me'mûm" dur.⁴⁵

Yine "emme" kökünden gelen "imâmet" ise ister dînî ister dünyevî olsun genel başkanlık, Müslümanların başkanlığı, imamın mansıb ve makamı,⁴⁶ namazda halka mukteda olmak⁴⁷ gibi anlamlar taşımaktadır.

³⁵ Demîcî, *el-İmâmetu'l-Uzma*, 38.

³⁶ İbn Manzûr, "el-İmam", 1/149; Fîruzâbâdî, "el-İmâm", 1393; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857.

³⁷ İbn Manzûr, "el-İmam", 1/150; Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857; Sarı, "İmam", s. 48.

³⁸ İbn Manzûr, "İmam", *Lisânu'l-lisân*, 44; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857; İbrahim Mustafa, "İmam", s. 27.

³⁹ İbrahim Mustafa, "İmam", s. 27; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857. (Mütercim Asım Efendi bu anlamı şu şekilde ifade etmektedir: "Ve bir nesnenin kalıp ve endâzesine itlak olunur ki, onun üstüne resm ve takvîm olunur.")

⁴⁰ Fîruzâbâdî, "el-İmâm", 1393.

⁴¹ Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123; İbrahim Mustafa, "İmam", 27; Kermî, "el-İmam", 1/88.

⁴² Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857.

⁴³ İbn Manzûr, "el-İmam", 1/149; *Vankulu Mehmed Efendi*, "İmam", 2/1998; Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123. İmam kelimesinin çoğul halinin eimme veya eyimme gelmesi dilcilerin iki hemzenin yan yana gelmesini (içtima-i hemzeteyn) caiz görüp görmemeleri ile alakalıdır. Daha geniş bilgi için bk. Cevherî, "el-İmam", 2/1385; İbn Manzûr, "el-İmam", 1/149; Mütercim Asım Efendi, "el-İmam", 5/4857.

⁴⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Mu'cemu'l-elfaz ve't-terakîbu'l-istilahiye*, thk. Hânî Ali Havvas (Riyad: 2018), "İmam", 88; Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123.

⁴⁵ Ahmed Muhtar Ömer, "el-İmam", 1/120.

⁴⁶ İbrahim Mustafa, "İmam", 27; el-Yeûsî, "el-İmam", 43; Cübran Mes'ud, "el-İmam", 123.

Aynı kökten gelen imâmiyye ise imamın hükmettiği, idare ettiği ülke; imâmetin dinin usûlünden biri olduğunu ayrıca Hz Ali'nin Hz. Peygamber (sav) tarafından sarıh, açık bir şekilde imam tayin edildiği ve yine Ali evladının da aynı şekilde Hz. Ali tarafından imam tayin edildiğini iddia eden fırka, mezhep;⁴⁸ Hz. Ali ve evladının imâmetine kâil olup, imâmetin başkalarında olmadığını iddia eden Şiîler olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹

1.2. Salt Türkçe Lügat ve Ansiklopedilerde İmam

İncelediğimiz Türkçe ve tarih sözlükleri ile ansiklopedilerde “imam” kelimesinin lügat manasına kısaca yer verilmekle beraber daha çok istilâhî anlamlarının yer aldığı görülmektedir. Bunların birkaçına temas etmeyi de uygun bulmaktayız. Bu eserlerde imam kelimesi şu şekilde tanımlanmaktadır:

1. Önde bulunan ve kendisine iktida olunan, ön ayak olunan kimse, önder, lider.⁵⁰

2. Namaz kılınırken kendisine iktida ve tabi olunan, cemaatle kılınan namazlarda en önde duran ve cemaate namaz kıldırın şahıs.⁵¹ Daha önce Arapça lügatlarda da yer alan ve imam kelimesinin en meşhur ve yaygın anlamı olan “cemaate namaz kıldırın şahıs” anlamının halife ve devlet başkanı anlamı ile karıştırılmaması için Endülüs'te namaz kıldırın imamlara “sâhibu's-salât” adı verildiği ve bu tabirin daha sonra Kuzey Afrika'ya yayıldığı da zikredilmektedir.⁵² Nitekim Özdemiş'in kaleme aldığı *Endülüs Müslümanları*

⁴⁷ Vankulu Mehmed Efendi, “İmam”, 2/1998; Mütercim Asım Efendi, “el-İmam”, 5/4857.

⁴⁸ el-Yeûsî, “el-İmam”, 43

⁴⁹ İbrahim Mustafa, “İmam”, 27; Cübran Mes'ud, “el-İmam”, 123.

⁵⁰ Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî* (Ankara: TDK, 2000), “İmam”, 661; Muallim Naci, “İmam”, *Lügat-ı Nâcî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 115; Pakalın, “İmam”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB, 1983), 2/59; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2010), 279; Ferid Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2005), 432; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukuk İstilahları Kamusu* (İstanbul: OSAV, 2018), 590; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005), 2/1394; *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK, 2005), “İmam”, 961.

⁵¹ Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türki*, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), “İmam”, 162; Muallim Cûdî, *Lugat-ı Cûdî* (Trabzon: Kütüphane-i Hamdi, 1332), 141; Develioğlu, “İmam”, 432; Yılmaz, “İmam”, 279; Akgündüz, “İmam”, 590; W. İvanov, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977), “İmam”, 5/980; Mustafa Sabri Küçükkaşçı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2000), “İmam”, 22/178; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, haz. Komisyon (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), 314; Ayverdi, “İmam”, 2/1395; *Türkçe Sözlük*, “İmam”, 961.

⁵² Küçükkaşçı, “İmam”, 22/178.

adlı eserde de namaz kıldırın imamlar için “sâhibu’s-salât” ibaresi kullanılmaktadır.⁵³ Bu arada imam ve imâmet kelimesine çok farklı anlamlar yüklenen İran’da ise namaz kıldırın kişiler için “pîş-namaz” kelimesinin kullanıldığı belirtilmektedir.⁵⁴ Nitekim Farsça lügatlarda “pîş-namaz” ifadesinin “Diğerlerinin ona uydukları halde namaz kıldırın kişi, cemaatin imamı.” anlamlarına geldiği görülmektedir.⁵⁵ Ancak gerek lügat ve gerekse diğer farklı kaynaklarda imam kelimesi için “pîş-namaz” ifadesinin kullanılması, bu kelimenin Osmanlı devletinde de kullanıldığını göstermektedir. Mesela Hasîrizâde *Kur’ân Lügati*’nde “إني جاعلك للناس إماما” ayetinde geçen imam kelimesini izah ederken şu ifadeyi kullanmaktadır: “*Bu sebeple imam yani “pîş-namaza” imam denildi ki nâs namazda ona uyar ve e’al ve harekâtını taklîd eder.*”⁵⁶ Yine Ahmed Vefik Paşa’nın yazdığı lügat gibi eski ve Mehmet Kanar’ın yazdığı lügat gibi yeni lügatlerde “imam” kelimesinin “pîş-namaz” kelimesi ile tanımlanması bu ifadenin Osmanlı devrinde, sık olmasa da, kullanılan bir terim olduğunu göstermektedir.⁵⁷ Bunlarla birlikte Osmanlı Devleti’nin ilk yıllarında yaygın olarak kullanılan ve daha sonra terkedilen “faki” tabiri gibi “pîş-namaz” ifadesi de yaygınlaşmamış, “imam” kelimesinin kullanımı günümüze kadar devam etmiştir.

3. Hz. Peygamber’e vekâleten toplumun başkanlığını haiz olan zat, din ve dünya işlerinde ona vekil olan halifelerin ünvanı, imamü’l-müslimin, devlet başkanı, halife.⁵⁸

4. Fikir ve kanaatleriyle bir mezhebe öncülük etmiş olan; bir mezhep kuran veya herhangi bir mezhebin önde geleni. İmam-ı Azam, İmam-ı Şafîî, gibi.⁵⁹

⁵³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: TDV, 2013), 76, 80, 81.

⁵⁴ İvanov, “İmam”, 5/981.

⁵⁵ bk. Hasan Âmid, “Pîş-nemâz”, *Ferheng-i Âmid* (Tahran: Müessesesi-i İntişârat-ı Emir Kebîr, 1363), 2/510; Diğer örnekler için bk. Mehmed Bihişti, *Ferheng-i Sabâ Fârisî* (Tahran: İntişârat-ı Saba, 1369), “Pîş-nemâz”, 246; Hasan Enverî, *Ferheng-i Büzürg-i Suhen* (Tahran: İntişârat-ı Suhen, 1381), “Pîş-nemâz”, 2/1518.

⁵⁶ Hasîrizâde Elif Efendi, “İmâmen”, *en-Nûru’l-Furkân fî şerhi lügati’l-Kur’ân: Kur’ân Lügati*, haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), “İmâmen”, 1/158.

⁵⁷ bk. Ahmed Vefik Paşa, “İmam”, *Lehçe-i Osmanî*, (Ankara: TDK, 2000), 661; Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, (İstanbul: Derin Yayınları, 2003), 1200.

⁵⁸ Şemseddin Samî, “İmam”, 162; Muallim Cûdî, “İmam”, 141; Pakalın, “İmam”, 2/59; Yılmaz, “İmam”, 279; Küçükbaşçı, “İmam”, 22/178; *Türkçe Sözlük*, “İmam”, 961.

⁵⁹ Şemseddin Samî, “İmam”, 162; Muallim Cûdî, “İmam”, 211, Develioğlu, “İmam”, 432; Ayverdi, “İmam”, 2/1395. *Türkçe Sözlük*, “İmam”, 961; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “İmam”, 314.

5. Fıkıhta içtihat edip rey sahibi olan zat; dini mevzularda içtihad seviyesine gelen müçtehidlerden herbiri. İmam Ebu Yusuf, İmam-ı Muhammed gibi.⁶⁰
6. Herhangi bir ilimde sözü senet olacak derecede rusûhiyet kesbeden; o ilimde önderliği, üstünlüğü kabul edilen kimse. İmam-ı Gazzalî gibi.⁶¹
7. Hz. Ali'nin neslinden gelen ve onun vekili kabul edilen kişilerin ünvanı. İmam Cafer-i Sadık, İmam Musa Kazım gibi.⁶²
8. Sahasında otoriter ve güvenilir kabul edilen hadis ravileri. İmam-ı Buhârî, İmam-ı Müslim gibi.⁶³

Şemseddin Sami lüğatinde yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz genel tanımlara iki ayrı tanımı da ilave etmiştir ki bunlar “mahalle imamı” ile “tabur” ve “alay imamları”nın tanımıdır. Bunlardan mahalle imamının camide namaz kıldırarakla beraber bulunduğu mahalle halkının belediye ile alakalı işlerini de gören; aynı zamanda cenaze ve nikâh gibi vazifeleri de yerine getiren şahıs olduğunu ifade etmektedir. Alay ve tabur imamlarının ise tabur ve alay maiyyetinde olup buldukları bölüklerde askere namaz kıldırarak aynı zamanda ilmiye sınıfıyla askeriyeyi şahsında toplayarak, dolayısıyla sarık sarmakla beraber kıyafetinde askeri şeritler de bulunan şahıslar olarak tarif etmektedir.⁶⁴

2. Kur'an, Hadis ve İslâmî İlimlerde İmam Kelimesi

2.1. Kur'ân-ı Kerîm'de İmam

İmam kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de on iki yerde geçmekte olup⁶⁵ bunların yedisi müfred/tekil,⁶⁶ beşi ise cemi'/çoğul⁶⁷ şeklindedir. Bu kavram Kur'ân'da

⁶⁰ Şemseddin Sami, “İmam”, 162; Ayverdi, “İmam”, 2/1395; İvanov, “İmam”, 5/890.

⁶¹ Şemseddin Sami, “İmam”, 162; Muallim Cûdî, “İmam”, 141; Ayverdi, “İmam”, 2/1395. İvanov, “İmam”, 5/890.

⁶² Şemseddin Sami, “İmam”, 162; Yılmaz, “İmam”, 279; Develioğlu, “İmam”, 432; Ayverdi, “İmam”, 2/1395; *MEB İslam Ansiklopedisi*'nde “İmam” maddesini kaleme alan İvanov “İmam” kelimesini üç ayrı anlamda toparlarken bunun ilk iki maddesini İmam kelimesinin sünî anlayışta taşıdığı manalara hasretmiş, makalenin diğer büyük kısmını ise İmam kelimesinin şîiler nezdinde tekâmül ve gelişim safhalarına ayırmıştır. bk. İvanov, “İmam”, 5/981-983.

⁶³ Yılmaz, “İmam”, 270.

⁶⁴ Şemseddin Sami, “İmam”, 162.

⁶⁵ Ahmed Muhtar Ömer, “el-Emm”, *El-Mu'cemu'l-mevsûi li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve kıraatih*, (Riyad: Müessesetü Sutûri'l-Ma'rife, 2002), 74; Şeyh İbrahim Ramazan, *el-Mu'cemu'l-müyesser li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beirut: Dârü'l-Erkam, ts.), 11, 326; Mahmud Çanga, *Kur'ân-ı Kerîm Lügatı İlavelerle Mu'cemu'l-Müfehres*, (İstanbul: Timaş, 2016), 68; Şaban Kurt, *Kur'ân-ı Kerîm Sözlerini Bulma Kılavuzu*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2009), 18, 306, 398,

öncelikle Hz. İbrahim için kullanılmış olup⁶⁸ bu da Bakara Sûresi'nin 124. ayetinde "إني جاعلك للناس إماما" cümlesiyle ifade edilmektedir.

Kur'ân'da geçen imam kelimesinin kasd manasında olan "emme" lafzından türeyen bir isim olduğunu ifade eden Hasîrizâde, manasının halife, emir ve mukteda olduğunu zikrederken⁶⁹ İsfahânî ise "kendisine uyulan varlık" anlamına geldiğini kaydetmektedir. İsfahânî'ye göre bu varlık veya şey, söylediklerine ve yaptıklarına tabi olunan bir insan ya da bir kitap veya başka bir şey olabilir. Aynı zamanda bu varlık ister hakka ister batıla götürsün yine imam olarak isimlendirilir.⁷⁰ Zemahşerî imam kelimesinin uyulan, izlenen şey anlamında bir isim olduğunu zikrederken aynı zamanda yol, inşaat ustasının şakülü ve üzerinde yazı yazılan levha olarak da anlamlandırmaktadır. Zira bunlar da kendisine tabi olunan şeylerdendir.⁷¹ Elmalılı ise imam kelimesinin kendisine uyulan, ön, öncül demek olduğunu, bu durumda imâmet-i kübranın din ve dünya işlerinde insanlara öncülük ve liderlik yapmak olduğunu; bunun en son ve yüce mertebesinin ise risalet olduğunu ifade etmektedir.⁷²

İmam tabirinin Kur'ân-ı Kerîm'de nümûne, işaret, misal ve rehber manalarına geldiğini ifade etmekle yetinen İvanov, bunların Kur'ân'da hangi ayetlere karşılık geldiğini zikretmemiş sadece çoğul ve tekil sayılarını vermiştir.⁷³ John Penrice ise imam kelimesinin dinde lider, model, örnek, yol, nümune, hidayet veya eğitim kitabı anlamlarına geldiğini belirtmiştir.⁷⁴

Gerek vücûh ve'n-nezâir ve gerekse diğer Kur'ân sözlüklerinde konu ile ilgilenen ulema, imam kelimesinin Kur'ân'da genel anlamda dört⁷⁵ veya beş⁷⁶

852; MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li'l-Kur'âni'l-Kerim*, İstanbul: MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 1991), 12.

⁶⁶ el-Bakara 2/124; el-Hud 11/17; el-İsra 17/71; el-Furkan 25/74; el-Ahkaf 26/12; el-Hicr 15/79; Yasin 36/12.

⁶⁷ et-Tevbe 9/12; el-Enbiya 21/73; el-Kasas: 28/5, 41; es-Secde: 32/24.

⁶⁸ Bayraktar Bayraklı, "Kur'ân-ı Kerim'de Din Adamı Kavramı", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1, (Ekim 1994), 151.

⁶⁹ Hasîrizâde Elif Efendi, "İmamen", 1/158.

⁷⁰ İsfahânî, "el-İmam", 87.

⁷¹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/914.

⁷² Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.),1/49.

⁷³ İvanov, "İmam", 5/980.

⁷⁴ Penrice, "Emm", 20.

⁷⁵ Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm - Kazım er-Râzî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 126.

ayrı manada kullanıldığını zikrederken yapılan muasır çalışmalar da bu izahları destekler nitelikte olmuştur.⁷⁷ Bu anlamları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Önder, yönetici, lider, reis, rehber:⁷⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de geçen imam kelimesine yüklenen en yaygın anlam önder ve lider manalarıdır. Ancak burada önder ve liderliğin hem hayır ve iyilikte hem de şer ve kötülükte olabileceği ifade edilmektedir ki her iki manaya delalet eden ayetler bulunmaktadır.⁷⁹ Vecdi Akyüz eserinde burada zikredilen “önder” anlamını “iyilik önderleri ve kötülük önderleri” şeklinde iki ayrı başlıkta değerlendirmektedir.⁸⁰ Fahreddin Râzî ise batıl hususunda kendisine uyulan kimselere de imam denileceğini ifade ederken imam isminin mutlak olarak kullanıldığında hayra iyiliğe önderlik eden imamların anlaşılacağını, ancak kayıtlı olarak kullanıldığında batıl hususunda önderlik eden imamların anlaşılacağını zikretmektedir.⁸¹ Mesela Bakara Sûresi'nde Hz. İbrahim (as) için söylenen “Ben seni insanlara önder yapacağım”⁸² ifadesi ile Furkan Sûresi'nde yer alan “Bizi takva sahiplerine imam yap”⁸³ ayetlerinde geçen imam kelimesinin hayırda, iyilikte ve istikâmette liderlik, öncülük anlamlarını ihtiva ettiği belirtilmektedir. Buna mukabil Kasas Sûresi'nde geçen “Onları (insanları) ateşe çağırın imamlar kıldık. Kıyamet gününde onlar yardım görmeyeceklerdir.”⁸⁴ ayetindeki “eimme” (imamlar) kelimesi Allah'a inatta, onu inkarda ve insanları ateşe götürecektir amellere çağırıda öncülük, rehberlik veya liderlik yapmak olarak kabul edilmektedir. Yine Tevbe Sûresi'nde yer alan “kûfür imamları ile

⁷⁶ Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân ev islâh el-vücûh ve'n-nezâir li-elfâz-i Kitabillahi'l-Aziz* (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 1983), “İmm-Emm”, 44-45.

⁷⁷ Ali Fehmi en-Nüzehi, *Kelimâtun Kur'âniyye bi-meânin muhtelifa*, (Kahire: Daru'l-İman, 2014), 117; Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, (İstanbul: Kitabevi, 1998), 127-130; Abdullah Turhan, *Kur'ân'da Yönetim Kavram ve İlkeleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 28-33.

⁷⁸ Ahmed Muhtar Ömer, “el-Emm”, 74; Okuyan, “Emm”, 95; Çanga, *Kur'ân-ı Kerim Lügati İlavelerle Mu'cemu'l-Müfehres*, 68.

⁷⁹ Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdulkadir (Şam: Dâr-i Tilas, 1993), 127; Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir li-elfâzi Kitabillâhi'l-Aziz*, 2/118; Zemaşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/500; 3/30; Turhan, *Kur'ân'da Yönetim Kavram ve İlkeleri*, 33.

⁸⁰ bk. Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, 127-129.

⁸¹ bk. Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/36-37.

⁸² el-Bakara 2/124.

⁸³ el-Furkan 25/74.

⁸⁴ el-Kasas 28/38-40.

(eimmetü'l-küfr) ile savaşın⁸⁵ ayetinde yer alan “imamlar” ibaresi inkarda önde gidenler, küfre öncülük edenler anlamında izah edilmektedir.

2. Kitap: İsrâ Sûresi'nde geçen “O gün her grubu kendi imamları ile çağıracağız”⁸⁶ ayetinde yer alan “imam” kelimesinin insanların amel defterleri, dünyada yaptıkları şeylerin, amellerinin yazılı olduğu, toplandığı kitap anlamında izah edildiği görülmektedir.⁸⁷

3. Levh-i Mahfuz, Kitab-ı Mübin, sicill-i mahlukat: Yasin Sûresi'nde geçen “Her şeyi apaçık bir imamda saymışızdır”⁸⁸ ayetinde zikredilen “imâm-ı mübîn” ifadesinin levh-i mahfuz olarak anlaşıldığı görülmektedir.⁸⁹

4. Tevrat.⁹⁰ Hud Sûresi'nde ve Ahkaf Sûresi'nde geçen “Ve ondan önce bir imam ve rehber olarak Musa'nın kitabı vardır.”⁹¹ ayetinde zikredilen “imam” kelimesinin Hz. Musa'ya indirilen ve dinde kendisine uyulan, iktida edilen Tevrat'a işaret ettiği kabul edilmektedir.

5. Açıkça bilinen yol, göz önünde bulunma.⁹² Sadece Hicr Suresi'nde geçen “Bunun için onlardan (Ashabu'l-Eyke'den) ölç aldık. Hâlâ her iki memleket de işlek bir imam (yol) üzerindedir.”⁹³ ayetinde zikredilen “imam” kelimesinin yol veya göz önünde olma, önde olma anlamlarında kullanıldığı ifade edilmektedir.⁹⁴

⁸⁵ et-Tevbe 9/12.

⁸⁶ el-İsrâ: 17/71.

⁸⁷ Sicistânî, *Garîbü'l-Kur'ân*, 127; Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 1/118; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yun*, 126; İsfahânî, “el-İmam”, 87; Hasîrîzâde, “İmâmen”, 1/159; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/378, 1156; Ahmed Muhtar Ömer, “el-Emm”, 74; Ahmed b. Yusuf, *Umdetu'l-huffâz fi tefsîr-i eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Tenûhî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1993), 1/137; Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, 129.

⁸⁸ Yasin 36/12.

⁸⁹ Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 1/118; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yun*, 126; İsfahânî, “el-İmam”, 87; Hasîrîzâde, “İmâmen”, 1/159; Ahmed Muhtar Ömer, “el-Emm”, 74; Ahmed b. Yusuf, *Umdetu'l-huffâz*, 1/137; Okuyan, “Emm”, 96; Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, 129; Çanga, *Kur'ân-ı Kerim Lügati İlavelerle Mu'cemu'l-Müfehres*, 68.

⁹⁰ Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 1/118-119; Ali Fehmi en-Nüzehi, *Kelîmâtün Kur'âniyye bi-meânin muhtelifa*, s. 117.

⁹¹ Hud 11/17; el-Ahkaf 46/12.

⁹² Sicistânî, *Garîbü'l-Kur'ân*, 127; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yun*, 126; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/914; Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 1/119; Abdulaziz İzzeddin Seyrehan, *el-Mu'cemu'l-câmi': li-garîb-i müfredâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 1986), 51; Okuyan, “Emm”, 96; Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, 129; Çanga, *Kur'ân-ı Kerim Lügati*, s. 68.

⁹³ el-Hicr: 15/79.

⁹⁴ Eyke Ashabı, Lut kavmi (Sodom) ile Hz. Şuayb'ın peygamber olarak olarak gönderildiği Eyke halkını ifade etmektedir. Ayette her iki kavmin, yolcuların gelip geçtiği açık bir yol üzerinde

Yukarıda söz edilen ve makalenin kapsamını aşacağından dolayı belirtmeye gerek duyulmayan eserlere göre Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan imam kelimesinin anlamları gerek günümüz ve gerekse Osmanlı döneminde kazandığı anlamdan uzaktır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de imam kelimesi terim anlamından ziyade sözlük anlamında kullanılmıştır.⁹⁵ Bunun yanında yapılan bazı çalışmalara göre Kur'ân'da yer alan imam kavramı, insanlara yön veren, iyi ve kötü davranışlarıyla insanlara rehber olan şahsiyetler için kullanılmış olup insanların peşinden gittiği ve model kabul ettiği kişileri ifade etmektedir. Bu bakımdan imam kelimesi siyasi lider manasında değil, sosyal muhtevası olan bir kelime olarak kullanılmıştır.⁹⁶ Bu düşünceye paralel olarak imam kelimesinin siyasi olmaktan çok dini önder, lider ve rehber manasında kullanıldığını ve bu sözcüğün devlet başkanı anlamını da "iyilik önderi" oluşundan kazandığını söyleyenler olduğu gibi⁹⁷ Kur'ân'da imam kavramıyla hem siyasi hem de dini liderlerin kast edildiğini kabul edenler yanında ⁹⁸ bu kelimenin Kur'ân'da yönetici ve önder manasına gelen ve "yönetim olgusu" gibi siyasi bir muhtevaya delalet eden bir kavram olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.⁹⁹ Tüm bu yorumlarla birlikte Hasîrizâde, "*Hulâsa muhikk ve muhtıl her ne olursa olsun iktida ve ittiba' edilen şeye imam denilebilir. Vallahu a'lemu bi-murâdih*" ifadesiyle mevzuu özetlemiştir.¹⁰⁰

2.2. Hadis İlminde İmam

İmam kelimesinin hadislerde kullanılmasına gelince, gerek imam ve imâmet kelimesi¹⁰¹ ve gerekse imam kelimesinin kendisinden müştak olduğu emme-yummu fiili¹⁰² birçok hadiste yer almaktadır. Ancak Kur'ân'dan farklı olarak

oldukları, dolayısıyla helaktan sonraki perişanîyetlerinin göz önünde bulunduğuna işaret edildiği belirtilmektedir. bk. Hasîrizâde, "İmâmen", 2/158; Okuyan, "Emm, 96. Ayrıca bk. Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 5/15.

⁹⁵ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, "İmâmet", *Kelam Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM, 2010), 153.

⁹⁶ Tekin, *Kur'ân'da Liderlik ve Liderlerin Toplumlar Üzerindeki Etkisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 18.

⁹⁷ Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, 129

⁹⁸ Bayraklı, "Kur'ân-ı Kerîm'de Din Adamı Kavramı", 153.

⁹⁹ Turhan, *Kur'ân'da Yönetim Kavram ve İlkeleri*, 33.

¹⁰⁰ Hasîrizade Elif Efendi, "İmâmen", 1/159.

¹⁰¹ İmam kelimesinin muteber hadis kitaplarında toplu olarak kullanımını görmek için bk. Wensinck, *El-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi hadîsi'n-nebevî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 1/88-93.

¹⁰² Ebû Muaz Târik b. Avazullah, *el-Mu'cemü'l-müfesser li-kelimât-i ehâdîsi'l-kütübü't-tis'a* (Safat: Dârü'l-Hayr, 2009), 36-37.

hadis-i şeriflerde yer alan imam kelimesi, hem sözlük hem de terim anlamlarını ihtiva etmektedir.¹⁰³ Bu yönüyle günümüz kullanımına daha yakın manalarda kullanıldığı görülmektedir. Nitekim hadislerde kastetmek, iktida ve ittiba etmek gibi manalarda da kullanılan¹⁰⁴ emme fiili, birçok hadiste namazda cemaate imamlık yapmak anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁵ İmam kelimesi ise ekseriyetle cemaate namaz kıldıran şahıs anlamında kullanılmakla beraber¹⁰⁶ birçok tartışmaya vesile olan “İmamlar Kureyş’tendir”¹⁰⁷ hadisinde olduğu gibi halife, devlet başkanı; sultan, emir, hakim ve idareci¹⁰⁸ ayrıca önder ve lider¹⁰⁹ anlamlarında kullanılmıştır.

İmam kelimesi hadis ilminde yüksek seviyeye ulaşmış muhaddislere verilen bir ünvan olarak da kullanılmıştır.¹¹⁰ Bu seviyedeki muhaddis az olmayan miktarda

¹⁰³ Topaloğlu-Çelebi, “İmâmet”, 153.

¹⁰⁴ Ebû Muaz Tarık b. Avazullah, *el-Mu’cemü’l-Müfesser*, 36.

¹⁰⁵ Ebi Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa (Beyrut: Dar-u İbn Kesir, 1990), “el-Cemaatü ve’l-İmâmetü”, 651, 653, 656, 660, 669, 672, 689; Ebi İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizi, *el-Câmiu’l-Kebir*, thk. Beşşar Avvad Ma’ruf (Beyrut: Daru’l-Ğarbi’l-İslami, 1998), “Salat”, 235, 236, 357, 358, 361; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mace*, thk. Halil Memun Şeyha (Beyrut: Daru’l-Ma’rifetü, 1996), “İkametu’s-Salat”, 876, 979, 981; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte* (İstanbul: Akçağ Yayınları, ts), 8/275, 276, 277, 325.

¹⁰⁶ *Buhârî*, “el-Cemaatü ve’l-İmâmetü”, 656, 657, 659, 663, 676, 689; “Sıfatü’s-Salat”, 747, 749, 763, 803, 812; “el-Cum’a”, 871, 873; Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburi, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abulbaki (İstanbul: el-Mektebetü’l-İslamiyye, 1955), “Kitabu’s-Salat”, 38, 62, 71, 72, 84, 86, 87, 112, 114, 190; “Kitabu’l-Mesacid ve Mevadii’s-Salat”, 106, 225, 248, 288; “Kitabu’l-Cum’a”, 11, 16, 24, 25, 57; *el-Câmiu’l-Kebir*, “Salat”, 207, 311, 361, 499, 511, 512, 514; *İbn Mâce*, “İkametu’s-Salat”, 921, 922, 838, 843, 847, 850, 876, 877, 981, 960; II, 1256, 1258, 1259, 1317; Malik bin Enes, *Muvatta Tercümesi*, çev. Abdulvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2013), “Namaz Kitabı”, 43-196, 000-198, 45-199, 47-201, 000-211, 57-212; “Cuma Kitabı”, 235, 237, 18-249.

¹⁰⁷ Ahmed ibn Hanbel, *el-Müsned*, thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1995), 15/33, hadis: 19665. (Hadisin yorum ve değerlendirilmesi için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları 1988), 1/553-558; Canan, *Kütüb-i Sitte*, 5/375-382; Mehmet S. Hatipoğlu, “İslamda ilk Siyasi Kavmiyetçilik, Hilafetin Kureyşliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, (Ankara 1978), 146 vd.

¹⁰⁸ Buhârî, “el-Cihad”, 2796; “el-Fiten”, 6673; “el-İ’tisam bi’l-Kitabi ve’s-Sünne”, 28; *Müslim*, “Kitabu’l-İman”, 95, 183, 242; “Kitabu’z-Zekat”, 91; “Kitabu’l-İmare”, 46, 51, 52, 65, 66; *Câmiu’l-Kebir*, “Ahkam”, 1329, 1332, 1595; “Vülat ve’l-Hibet”, 2229, 2170, 2191, 2658; “Daavat”, 3598; *Sünen-i İbn Mace*, “el-Fiten”, 3984, 4023; *Müsned*, 4/65 (No. 3868); 5/348 (No. 6026), 9/253 (No. 9560), 10/74 (No. 11117), 16 /40 (No. 21509). (İmam kelimesinin devlet başkanlığı anlamına geldiğini gösteren yorumlar için bk. Canan, *Kütüb-i Sitte*, 1/116-147); Ebû Muaz Tarık bin Avazullah, *el-Mu’cemü’l-Müfesser*, 37.

¹⁰⁹ *Müslim*, “Kitâbu’l-Cihad ve’s-Siyer”, 58.

¹¹⁰ Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV, 1992), 161.

hadisi metin ve senedi ile birlikte ezberlemiş, senette yer alan ravileri, cerh ve ta'dil yönüyle tanıyan aynı zamanda metni de ihtiva ettiği ahkam ve amel durumuyla bilen kişidir.¹¹¹ Tehânevî hadis ilminde şeyh ve muhaddisin imam ile aynı manada olduğunu ve hadiste üstad-ı kâmil olduklarını belirtir.¹¹² Hadiste imam terimi aynı zamanda hakim, hüccet ve hafız ünvanlarıyla ve bunlarla aynı anlamda kullanılan muhaddis ünvanı yerine de kullanılmaktadır.¹¹³ İmam ünvanına sahip olan ravilerin hüccet ve sika denilen ravilerden daha yüksek seviyede oldukları kabul edilmektedir.¹¹⁴ Ahmed bin Hanbel hadis ilminde imam kabul edilenlerin cerh ve ta'dile tabi tutulamayacak kadar güvenilir olduklarını belirtmiştir.¹¹⁵ Nitekim hadis eserlerine geçen "imam" veya "imamun fi'l-hadis" ibaresinin ravilerin güvenilir olduklarına delalet eden lafızlardan olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁶ Tüm bunlarla beraber Sehavî'ye göre cerh ve ta'dil terimi olarak imam, adalet ve zabt özelliklerine sahip râviler arasında dördüncü derecede bulunmaktadır.¹¹⁷ Bu sebeplerden dolayı hadiste imam kabul edilen bir ravinin sözleri hüccet olarak görülüp, hadisler hakkındaki kararları itirazsız delil kabul edildiği gibi¹¹⁸ rivayet ettikleri hadisler münferit olsalar dahi makbul görülmüştür.¹¹⁹

2.3. Fıkıh İlminde İmam

Fıkıh literatüründe imam kelimesi iki ayrı anlamda ele alınmaktadır: Amme hukuku sahasında "devlet başkanı", ibadetlerde ise "cemaate namaz kırdıran şahıs".¹²⁰ Başka bir ifade ile ibadet bölümlerinde "namaz imamlığı", devlet idaresi ile alakalı kısımlarda ise "devlet başkanlığı" anlamlarında kullanılmaktadır.¹²¹ Fıkıh uleması bu farkı, imamlığı imâmet-i kübra ve imâmet-

¹¹¹ Canan, *Kütüb-i Sitte*, 1/515.

¹¹² Tehânevî, *Keşşâfü İstılâhâtî'l-Fünûn*, 1/37, 259.

¹¹³ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2009), 136.

¹¹⁴ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: İFAV, 1996), 115.

¹¹⁵ Abdullah Aydın, "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/178.

¹¹⁶ Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*, (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 122; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 99.

¹¹⁷ Aydın, "İmam", 22/178.

¹¹⁸ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 163.

¹¹⁹ *Müslim, Sahih-i Müslim ve Tercümesi*, çev. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1977), 1/XXXVII; Aydın, "İmam", 22/178.

¹²⁰ Salim Öğüt, "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/188.

¹²¹ Mehmet Akif Aydın, "İmâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/203.

i suğra diye ikiye ayırarak ortaya koymuştur. Nitekim İbn Abidin imamlığın ikiye ayrıldığını söyleyerek namazdaki imamlığa “imâmet-i suğra”, devlet başkanlığına da “imâmet-i kübra” demektedir.¹²² İşte Mâverdî'nin din ile dünya işlerini yürütmek için peygambere vekaleten vaz' olunmuş bir müessese olarak tarif ettiği imâmet, burada zikredilen imâmet-i kübradır. Bu imâmete halifelik de denmektedir.¹²³ Yine İbn Haldûn hilafeti dinin muhafazası ve dünya işlerinin de dini bir siyasetle idaresi hususunda Hz. Peygamber'e vekalet olduğunu ve bu sebeple bu makama gelen zata halife yanında imam da denildiğini zikretmiştir. Ayrıca ona göre halifeye imam denilmesi ittiba ve iktida yönüyle halifenin namaz kıldırma imama benzetilmesindedir. Bu sebeple halifelğe imâmet-i kübra adı verilmiştir.¹²⁴ Hulasa olarak imâmet-i kübra, insanlar üzerinde genel tasarruf yetkisine hak kazanmak,¹²⁵ peygamberimizden sonra İslam toplumunun idaresini en yüksek düzeyde üstlenmek,¹²⁶ hilafet, halifelik, devlet başkanlığı anlamlarına gelmektedir.¹²⁷ İmâmet-i suğra ise cemaatin namazıyla imam arasında belli şartlar ile kurulan irtibat¹²⁸, imamlık, cemaate namaz kıldırma işi¹²⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Zamanla devlet başkanlarına halife, emiru'l-mü'minin, sultan gibi isimlerin verilmesiyle yalın olarak imam kelimesi sadece namaz kıldırma kimseler için kullanılabilir olmuş ve bu kullanım giderek yaygınlık kazanmıştır.¹³⁰ Cemaatle namazın dinin şiarlarından biri olarak kabul edilmesi ayrıca Hz. Peygamber'in bizzat imamlık yapması gibi sebepler fıkıh kitaplarında imamlık ile alakalı

¹²² İbn Abidin, *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, çev. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982), 2/383. (İbn Abidin imâmet-i kübranın farz-ı kifayeden sayıldığı için fıkıh bahislerine girdiğini, imâmet-i suğranın ise ona tabi olup onun üzerine tesis edildiği için bahse değer olduğunu ifade etmektedir. bk. *Reddül-Muhtar*, 382)

¹²³ Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye (İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku)*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 5.

¹²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/546.

¹²⁵ İbn Abidin, *Reddül-muhtâr*, 383; Sair Basmacı, *Mu'cemu mustalahâti elfâzi'l-fıkhî'l-İslâmî* (Dimeşk: Dârü Safahat, 2015), 82; Vehbe Zühayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe - Beşir Eryarsoy - H. Fehmi Ulus (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 2/290.

¹²⁶ Mustafa Öz - Avni İlhan, “İmâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2000), 22/201.

¹²⁷ Mehmed Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 248.

¹²⁸ Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fıkhî* (Dimeşk: Daru'l-Fıkr, 1988), 24; Basmacı, *Mu'cemu Mustalahâti elfâzi'l-fıkhî'l-İslâmî*, 82; Zühaylî, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, 2/290; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 248.

¹²⁹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 248.

¹³⁰ Öğüt, “İmâm”, 22/188.

müstakil babların açılmasına, dolayısıyla bu konuda zengin bir literatürün oluşmasına sebep olmuştur.¹³¹

2.4. Kalam ilminde İmam

İmam kelimesi Kalam ilminde de sıkça kullanılan bir terim olmuştur. Bunun sebebi ise Şia ulemasının imâmet meselesini inanç esasları içerisinde telakki etmeleri, hilafet tabiri yerine imâmet terimini tercih etmeleri ve “Kitabu’l-İmame” ismiyle kaleme aldıkları kitaplarda bu düşünceyi temellendirmek istemelerine karşı Sünni kelimcilerin hem onlara cevap vermek hem de olması gerekeni ortaya koymak gayesiyle mevzuyu kalam kitapları arasına almalarıdır.¹³² Nitekim oryantalist araştırmacılardan İvanov kaleme aldığı “İmam” maddesinde bu tabirin Şiîler tarafından çok fazla ve çok farklı şekillerde ele alındığını ifade ederek bunun bir makalede özetlenmesinin imkansızlığını dile getirmekte ve makalesinin büyük bölümünü imam kelimesinin Şia’daki tekamül ve gelişimine hasretmektedir.¹³³ Hatta o kadar ki bu durum Şia’da “imamiye” adında bir ekolün doğmasına dahi sebep olmuştur.¹³⁴ İşte bu sebeplerden dolayı Eş’ari’den bu yana imâmet, Şia anlayışını tenkit gayesiyle kalam konularının nihai bölümünü teşkil etmiş sonraları bu terim yaygınlık kazanmıştır.¹³⁵

İslam ümmetinin büyük çoğunluğu bir imamın tayini konusunda ittifak etmiştir. Yani imam nasbetmek zaruridir.¹³⁶ Ancak imam seçilecek şahısta

¹³¹ İmamlık ile alakalı konular için bk: Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, çev. Arir Ercan (İstanbul: Kit-San Matbaacılık, 1979), 151-169; Ebü’l-Hasen Bürhânuddîn Ali b. Ebî Bekir Merginânî, *el-Hidâye Tercümesi*, çev. Ahmed Meylani (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1992), 1/123-131; İbn Abidin, *Reddü’l-Muhtâr*, 383-485; Mâverdi, *el-Ahkamu’s-sultâniyye*, 111-117; Vehbe Zühayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, 2/290-364; Ahmet Akgündüz, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: OSAV, 2018), 70-75; Öğüt, “İmam”, 22/188-190.

¹³² Topaloğlu - Çelebi, “İmâmet”, 153; Öz - İlhan, “İmâmet”, 22/201.

¹³³ İvanov, “İmam”, 5/981.

¹³⁴ Bunlar Hz. Peygamber’in vefatından sonra Hz. Ali’nin niteliklerine ima edilerek değil bizzat şahsına işaret edilmek üzere açık nas ve gerçek bir tayinle imam olduğunu iddia edenlerdir. Bu fırkaya göre dinde ve İslam’da imam tayininden daha önemli bir rükün yoktur. bk. Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008),147; İbn Kemal Paşa, *et-Ta’rifat ve’l-İstılâhât*, thk. Halid Fehmî (Kahire: Müessesetü’l-Alya, 2008), “İmâmiyye”, 100-101; Ebu Abdullah Amir Abdullah Falih, *Mu’cemu elfâzi’l-akîde* (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 2013), 51.

¹³⁵ Öz-İlhan, “İmâmet”, 22/201.

¹³⁶ Ebü’l-Muîn en-Neseî, *Tevhidin Esasları (Kitabü’t-temhîd li-kavâidi’t-tevhîd)*, çev. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 150; Sa’deddîn Mes ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi: Şerhü’l-akâid*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982),

aranacak özellikler, göreve gelme ve ayrılma yöntemi gibi çeşitli konular özellikle Şîî ve Sünnî uleması arasında münakaşa mevzuu olmuştur.¹³⁷ Şîa'ya göre seçilmiş olan imam tıpkı nebiler, resuller ve melekler gibi küçük ve büyük her türlü günahattan masumdur.¹³⁸ Bunun yanında cemiyeti hem siyasi hem de dini açıdan idare eden, dini ve hukuki mesuliyetleri olmayan, adeta insan üstü siyasi-ruhani önder hüviyetine sahip olan imamın meşruiyeti ise ilahi tayinden gelmektedir.¹³⁹ İşte tüm bu özelliklere sahip olması sebebiyledir ki Hz. Ali, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin imamıdır.¹⁴⁰ Kendisinden sonra ise onun neslinden gelen imamlar, İslam cemiyetinin cismani ve ruhani liderleridir.¹⁴¹ İmam kelimesinin Kalam literatüründeki kullanımı makalenin sınırlarını oldukça fazla aşacağından dolayı çok uzatmadan sadece konu ile alakalı kaynaklara işaret etmekle yetinilmiştir.¹⁴²

2.5. Tasavvuf İliminde İmam

Tasavvuf literatüründe imam bilinen anlamlarından farklı olarak Safer el-Muhibbi'ye (Safer Baba) göre gavs-ı azam veya kutb-ı alemi¹⁴³ ifade etmektedir. Ayrıca tasavvufta imam, dini dünyada insanlara riyaset demek olup bunun kemal mertebesi de risalettir. Şeyh Davud el-Kebir'in ifadesine

326-327; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/596; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 242.

¹³⁷ Öz - İlhan, "İmâmet", 22/201.

¹³⁸ Kummî, *Risâletü'l-i'tikâdiyyeti'l-İmâmiyye*, 113.

¹³⁹ Aydın, "İmâmet", 22/207; Eyüp Koç, *İmâmiyye'de İmamların Masumiyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 63.

¹⁴⁰ Hz. Ali'nin hilafeti ile alakalı şîî ulehasının yazdıklarına örnek için bk. İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Elfeyn fî imâmet-i emiri'l-mü'minin Ali b. Ebî Tâlib*, takdim Hüseyin el-A'lemî (Beirut: Müessesetü A'lemi li'l-Matbuat), 1982.

¹⁴¹ Kummî, *Risâletü'l-i'tikâdiyyeti'l-İmâmiyye*, 115-117.

¹⁴² Kalam ilminde imam ve imâmet telakkisi için bk. Nesefî, *Tevhidin Esasları*, 150-156; Sa'deddîn Mes ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre, (Beirut: Alemü'l-Kütüb, 1998), 5/132-243; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 147; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepler Tarihi*, 145-150; Semih Dügaym, "İmam", *Mevsûatu mustalahati İlmî'l-kelâmî'l-İslâmî*, (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1998), 1/209-219; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/558-566.

¹⁴³ Tasavvufta veliler kutbresinin başkanı, dünya ve âlemin manevi idarecisi olduğuna inanılan en büyük veliye kutub denmektedir. Çoğulu aktabtır. Kutbun işgal ettiği manevî makama ise kutbiyyet adı verilmiştir. Kutub mertebesine ulaşan en büyük veliye kendisinden manevî yardım istendiği için gavs denmiştir. Gavs-ı a'zam tabiri de kutb-i ekberin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, "Kutub", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/498-499.

göre ise cüziyyetten geçip külliyyet kesbetmektir.¹⁴⁴ Sahabiden sonra velilerin en büyüğü kutuptur. Sonra efrad sonra ise “iki imam” gelmektedir.¹⁴⁵ Kutbun her iki yanında bulunan bu imamlar “imâmân” olarak ifade edilmektedir. Bunlardan biri kutbun sağında olup melekût alemine diğeri ise solunda olup mülk alemine bakar.¹⁴⁶ Gavsın sağında bulunan zatın nazarı melekût alemine baktığından kutbi merkezden ruhani alemde vücud ve bekanın maddesi olan yardımlara tecelligâh olduğundan bu cihetle kutbun aynasıdır. Nazarı mülk alemine bakan soldaki imam ise canlılık maddelerinden olan bütün mahsusatın tecelligahı olması açısından kutbun aynasıdır. Bu zatın makamı gavsın sağındakine nazaran daha yüce olduğu için kutbun halifesidir. Bu sebeple kutub vefat ettiğinde kutbun yerine geçmektedir.¹⁴⁷ Bu iki imamın dört zahiri ve dört de batınî amelleri vardır. Zahiri amelleri zühd, vera, iyîği emretmek ve kötülüğü yasaklamak, batını amelleri ise sıdk, ihlas, haya ve murakabedir.¹⁴⁸ İbn Arabî’ye göre bu iki imam kutbun veziridir. Tıpkı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in Hz. Peygamber’e vezir oluşu gibi.¹⁴⁹ Soldaki imam şeytanlara karşı otorite sahibidir.¹⁵⁰ Allah’tan haber veren herkesin haberini tasdik etmektedir. Makamı ihsandır. ¹⁵¹ Soldaki imamın ruhaniyeti yönünden doksan kanadı vardır. Büyük ve şiddetli hadiselerde kendisine sığınılmaktadır.¹⁵²

Yukarıda temas ettiğimiz “İmaman” yanında tasavvufta imam kelimesi farklı ıstılahi anlamlarda da kullanılmıştır. Mesela Kâşânî’ye göre “imamu’l-mübin” insan-ı kâmil anlamında da kullanılmaktadır, zira kevnî ve ilahî tüm hakikatler

¹⁴⁴ Safer el-Muhibbi el-Cerrahi (Safer Baba), “İmam”, *Istılahat-ı Sofiyye fi Vatan-ı Asliyye*, (İstanbul: Kırk Kandil, 2013), 185.

¹⁴⁵ Zafer Erginli, “İmaman”, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006), 454-455.

¹⁴⁶ Abdurrezzak Kâşânî, *Letâifü’l-i’lâm fi işârâti ehlî’l-İlhâm*, thk. Saîd Abdulfettah (Kahire: Darü’l-Kütübü’l-Mısriyye), 1996, 1/237-238; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Yayılcık Matbaası, 1991), 246; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 308.

¹⁴⁷ Seyyid Şerif Cürçani, *Ta’rifat*, çev. Abdülaziz Mecdi Torun (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 71; İbn Kemal Paşa, *et-Ta’rifat ve’l-Istılahat*, 98. (İbn Arabî *Fütûhât-ı Mekkiye* adlı eserinin 270. bölümünü kutup ve bu iki imamın izahına tahsis etmiştir. Ayrıca yine bu bölümde bu iki imam hakkında daha tafsilatlı malumat için “*Marifetu’l-Kutub ve’l-İmameyn*” adlı müstakil bir risale neşrettiğini zikretmektedir. Bk. *Fütûhât-ı Mekkiye*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 10/13-22.

¹⁴⁸ Erginli, “İmaman”, 455.

¹⁴⁹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 14.

¹⁵⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 15.

¹⁵¹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 16.

¹⁵² İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 17.

onda toplanmıştır. “İmamu’l-arifin” ise temkin makamlarının zirvesine ulaşan kişidir ki bu zat mekândan münezzehe olduğu halde Hakk’ı mazharda görmektedir.¹⁵³ “İmamu’l-müttakin” ise Allah’ın emir ve yasaklarına karşı çıkmaktan koruduğu kimseyi ifade etmektedir. Ondandır sudur eden tüm fiiller efendisinin emrine uygun hale gelir.¹⁵⁴ Tüm bu izahlara ek olarak Safer Baba’ya göre İmam-ı evvel: Muhammed (sav), imam-ı sani: Kur’ân-ı Azim, imam-ı salis: Cebrail (as), imam-ı rabi’: Mikail (as), imam-ı hass: Allah u zülcelal, imam-ı ten: Muhammed (sav), imam-ı can: Kuran-ı azim, imam-ı akl: Cebrail (as), imam-ı fehm: Mikail (as), imam-ı kalb ise Allah u teala’dır.¹⁵⁵

3. Arşiv Vesikalarında İmam

Osmanlı Devleti’nde imam, sadece namaz kıldırın bir cami görevlisi değil aynı zamanda mahallenin tüm resmi işlemlerini de yürüten, devletin en küçük yerleşim birimi olan mahalle ve köydeki temsilcisi idi. Ancak yerine getirdiği “mahalle umûruna” ait hizmetlere bakıp onu resmî bir memur sınıfına dahil etmek de mümkün değildi. Zira imamın mahallede icra ettiği fonksiyonlara baktığımızda onun bir devlet memurunun ötesinde bir lider, öncü ve önder olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu sebeptendir ki, Endülüs ve Kuzey Afrika’da namaz kıldırın kişilerin “sâhibu’s-salât”¹⁵⁶, İran’da “piş-namaz veya pişva” kelimeleri ile ifade edilmelerine rağmen¹⁵⁷ Osmanlıların hâkim oldukları dönemde namaz kıldırın şahıslar için daha çok “imam” kelimesi tercih edilmiştir. Hatta Selçuklu, beylikler ve Osmanlıların ilk devirlerinde imam kelimesi yerine de kullanılan “fakı” tabiri¹⁵⁸ terk edilerek zamanla imam kelimesinde karar kılınmıştır. Bu sebeple devletin tekâmül devresinden sonuna kadar devam eden süreçte imam kelimesi birçok anlamda kullanılır olmuştur. Mesela bunlardan “imam evi” veya “imam odası” Osmanlı Devleti’nde kadın

¹⁵³ Kâşânî, *Letâifu’l-İlâm fi İşârâti ehlil-İlham*, 39.

¹⁵⁴ Kâşânî, *Letâifu’l-İlâm fi İşârâti ehlil-İlham*, 40.

¹⁵⁵ Safer Baba, “İmam”, 185.

¹⁵⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: TDV, 2013), 76, 80, 81; Küçükaşçı, “İmam”, 22/178.

¹⁵⁷ bk. Hasan Amid, *Ferheng-i Amid*, 2/286; İvanov, “İmam”, 5/981; Tehânevî, *Keşşâfü İstılahatil-fünûnu ve’l-ulûm*, 1/259.

¹⁵⁸ *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*’nde imamlar için “fakı” tabirinin kullanıldığı açık olarak görülmektedir. bk. Ömer Lütfi Barkan - Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, (Ankara: TTK, 1988).

mahkumların kaldıkları hapishaneler için kullanılan bir tabirdir.¹⁵⁹ Hatta bu tabir “İmam evinden aş, ölü gözünden yaş olmaz” şeklinde atasözleri arasına dahi girmiştir.¹⁶⁰ Kadın mahkumlar için hapishane inşa etme konusu ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru gündeme geldiği için bu uygulama uzun müddet devam etmiş bu sebeple “imamhâne” ifadesi birçok vesikada da yer almıştır.¹⁶¹ Bunun yanında “imam feneri” tabiri, mahallede fuhuş vb. gayr-i ahlâki olayların duyulması üzerine imamların mahalleli ile birlikte ellerinde fener ile baskına iştirak etmeleri üzerine ortaya çıkmış bir ifadeydi.¹⁶² Yine “Ocak İmamı” Yeniçeri ortalarında (bölük) görev yapan imamlara verilen isimken “İmâm-ı Câmî-i Miyâne” ise Yeniçeri ortalarında bulunan “Orta Camii” imamına verilen isimdi.¹⁶³

Dini, hayatın merkezine alan Osmanlı Devleti’nde imamlar saraydan en ücra köye kadar görev icra etmekteydiler. Bunun yanında devletin en küçük idari birimi olan mahallenin resmî idarecisi ve gayr-i resmî lideri imamlardı. Dolayısıyla imam kelimesine hayatın her safhasında tesadüf etmek mümkün olmaktadır. Mesela İmam-ı sultânî veya hünkâr imamı, padişahlara imamlık yapan şahıslar için kullanılmaktaydı. Kaynaklarda padişah imamlarına imam-ı sultânî, hünkâr imamı, imam-ı hassa, imam-ı sultânî-i evvel, imam-ı sultânî-i sâni, imam-ı evvel, imam-ı sâni, büyük imam, küçük imam, sadece birinci imam için başıma gibi tabirler kullanılmıştır.¹⁶⁴ Ancak 19. yüzyıl arşiv kayıtlarına baktığımızda daha çok imam-ı evvel-i hazret-i şehriyarî ve imam-ı sâni-i hazret-i şehriyarî tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 2/60; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 162; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 279; Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 433.

¹⁶⁰ bk. Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, 189.

¹⁶¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Zabtiye [C. ZB], No: 52, Gömlek no: 2557.

¹⁶² Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 2/60, 380.

¹⁶³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 2/59.

¹⁶⁴ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 1/869; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, haz. Mehmet Topal (Ankara: TÜBA, 2018), 152, 777; Çeşmizâde Mustafa Reşid, *Çeşmizâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993), 52; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, haz. Abdulkadir Özcan, (Ankara: TTK, 1995), 212, 806, 817.

¹⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Dâhiliye [İ. DH]*, No:570, Gömlek no: 39678; No: 570, Gömlek no: 39722; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı [Y. PRK. BŞK]*, No: 28, Gömlek no: 72; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A] MKT MHM*, No: 32, Gömlek no: 70; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa [Y. PRK. HH]*, No: 3, Gömlek no: 28.

Osmanlı Devleti'nde hem kara hem de deniz kuvvetlerinde askerlere namaz kıldırmak ve diğer dini hizmetler için berâtle tayin edilmiş resmî imamlar bulunmaktaydı. Yeniçeri Ocağı'nda başlarında "İmam-ı Hazret-i Ağa"nın bulunduğu her yeniçeri ortasında bir imam bu görevi yürütmüştür. Daha sonra kurulan Nizâm-ı Cedit, Eşkinciyan veya Asâkîr-i Mansûre ordularında da imamlar istihdam edilmiş, 19. yüzyılın ortalarından sonra bunlar Tabur İmamı, Alay İmamı ve Alay Müftüsü gibi ünvanlarla isimlendirilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nda sadece bu ocağa mahsus olmak ve Yeniçeri Ağası'nın imamlığını yapmak üzere görevlendirilmiş imama "İmam-ı Hazret-i Ağa", "Ağa İmamı" veya "Ocak imamı" adı verilmişti. 22 Ramazan 1222 tarihinde yazılan tezkirede "Ocağ-ı Amire imamı efendis" tabirinin kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁶ İmam-ı Hazret-i Ağa'nın bulunduğu ortaya (bölük) ise "İmam Ortası" adı verilmişti.¹⁶⁷ Yeniçeri Ocağı'nın ilgasının akabinde nizâmî ordunun kurulması ve ardından saf düzeninin terk edilip alay ve tabur düzenine geçilmesinden sonra "tabur ve alay imamı" tabirleri ortaya çıkmıştı. 1254/1838 yılına ait Meclis-i Vâlâ görüşmelerinde alaylarda görev yapan imamlara verilecek isimle alakalı müzakerelerin yapıldığı önce "başımam"¹⁶⁸ tabirinin teklif edildiği ancak daha sonra "Alay Hocası" tabirinde karar kılındığı görülmektedir.¹⁶⁹ Ancak ileriki yıllara ait arşiv vesikalarına bakıldığında "başımam veya alay hocası" tabirlerinin tamamen terk edilerek "tabur imamı" ve "alay imamı" ifadelerinin yerleştiği gözlenmektedir.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Askeriye [C. AS]*, No: 118, Gömlek no: 5303.

¹⁶⁷ Şânizâde Mehmed Atallah Efendi. *Şânizâde Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Çamlıca, 2008), 1/386; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri* (İstanbul: OSAV, 1996), 9/237; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatı'ndan Kapukulu Ocakları* (Ankara: TTK, 1988), 1/232-233.

¹⁶⁸ Bazı arşiv vesikalarında alay imamlığı için başımam tabirinin kullanıldığı gözlenmektedir: Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı [A.]MKT*, No: 193, Gömlek no: 11; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Kalemi [A.]MKT. NZD*, No: 285, Gömlek no: 84; 09 M 1276 tarihli arşiv kaydında dersiam Hâfız Mehmed Ferdi Efendi'ye talep ettiği başımamlığın tevcih edildiği anlaşılmaktadır. bk. BOA, A.]MKT. NZD, No: 287, Gömlek no: 64.

¹⁶⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No: 1247, Gömlek no: 48344-A.

¹⁷⁰ BOA, A.] MKT. NZD, no: 6/ 25; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [İ. HUS]*, No: 51/ 43; Ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No: 892, Gömlek no: 66852; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı [Y. A. RES]*, No: 93, Gömlek no: 45-5. (Alay imamı tabiri için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 731; Kazıcı, "Alay", *DİA*, II, 348.

Yukarıdaki izahlarla birlikte Osmanlı döneminde “imam” denince genelde mahallesi olan cami ve mescitlerde görev yapan imamların kastedildiği görülmektedir.¹⁷¹ Kendisine bir mahalle bağı olan cami ve mescitlerde görev yapan imamlar, bu mahallenin “mahalle umûru” da denen o mahalleye ait birçok resmî işlemi de yerine getirmekle mükellefti. Dolayısı ile günümüzde mahalle muhtarının yaptığı pek çok işi de yapan bu imamlara mahalle imamı denmekteydi. Şeriye sicili ve arşivlerde bulunan birçok evrak mahalle imamlarına ait olan kayıtlardı.¹⁷²

Sonuç

“İmam” kelimesi *Lisânü'l-'Arab* ve *Tâcu'l-Arûs* gibi önemli lügatlerde “önder, öncü, lider, rehber” gibi anlamlarla açıklanmıştır. Klasik Arap lügatlerinde mevcut anlam çeşitliliğinde Kur’ân’ın açık etkisi gözlenmektedir. Zira daha sonra kaleme alınan lügatlerin örnek aldıkları *Lisânü'l-'Arab* başta olmak üzere birçok lügat imam kelimesine anlam verirken ayetleri referans göstermektedir. Zaten imam kelimesi Kur’ân’da terim anlamından çok sözlük anlamlarında kullanılmıştır. Kur’ân ve lügatlerde imam kelimesine verilen en meşhur mânâ “lider, öncü ve önder” manalarıdır. Ancak burada işaret edilen liderlik sadece hayır ve istikamette değil, aynı zamanda şer ve dalâlatte liderlik ve önderliktir. Lügatlerde imam kelimesine verilen anlamlar içerisinde “örnek, öğrencinin okulda her gün öğrendiği ve çalıştığı ders, ustaların duvarın düzgünlüğünü temin için uzunlamasına çektikleri ip, kâğıdın altına konulmak suretiyle satırların düzgünlüğünü sağlayan levha, kible yönü, sürünün önünde veya arkasında develere yön gösteren çoban” anlamları dikkati çekmektedir. Tüm bu anlamların imam kelimesinin yol gösterici, rehber, kendisine uyulan, iktida edilen kişi manalarıyla irtibatlı olduğu görülmektedir. Kur’ân’da imam, önder, öncü ve lider anlamları başta olmak üzere, kitap, levh-i mahfuz, yol, Tevrat gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hadislerde ise Kur’ân’dan farklı olarak hem

¹⁷¹ Osmanlı döneminde arşiv vesikalarında mahallesi olan ve olmayan camiler şeklinde bir tasnifin yapıldığı görülmektedir. Kendisine bir mahallenin bağı olduğu dolayısıyla burada görev yapan imamın o cami veya mescide bağı mahallenin dini ve resmî işlerini (mahalle umuru) yerine getirdiği camilere mahalleli camiler denmekteydi. Bunun tersi ise mahallesiz camilerdi. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C. EV]*, No: 67, Gömlek no: 3349; Ayrıca Hadîkatü'l-Cevami’de mahallesiz camiler için bk. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevami’*, nşr. Ahmet Nezih Galitekin, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 80, 140, 297, 321 vb.

¹⁷² Mesela 10 Şaban 1310 tarihli belgede “Üsküdar’da Hayreddin Çavuş Mahallesi İmâmı” ifâdesi için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı [Y. PRK. MF]*, No: 2, Gömlek no: 64; “Yeni Mahalle İmâmı Efendi Hazretleri” ifâdesi için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Şûra-yı Devlet [ŞD]*, No: 2963, Gömlek no: 57; “Bende Mehmed Efendi imâm-ı mahalle-i mezbûr.” ifâdesi için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dahiliye [C. DH]*, No: 319, Gömlek no: 15928 vb.

sözlük hem de terim anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Nitekim hadislerde imam kelimesi, önder, lider gibi sözlük anlamlarıyla beraber cemaate namaz kıldırın şahıs, halife, devlet başkanı, emir, hâkim ve idareci gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bunun yanında yüksek seviyeye ulaşmış sika muhaddislerin de imam kelimesiyle ifade edildiği belirtilmektedir. Fıkıh ilminde imam kelimesinin “imâmet-i suğra” ve “imâmet-i kübra” şeklinde iki ayrı anlamda ele alındığı görülmektedir. Bunlardan “imâmet-i suğranın” cemaate namaz kıldırın şahsa işaret ettiği; imâmet-i kübranın ise insanlar üzerinde genel tasarruf yetkisine sahip olma yani devlet başkanlığı ve hilafete delalet ettiği kabul edilmektedir. Şiiler’in imam kelimesine sözlük anlamının ötesinde siyasi ağırlıklı anlamlar yüklemesi üzerine kelimelerin literatüründe sıkça ele alınan imam kelimesi halife ve devlet başkanı anlamında kullanılmıştır. Ancak Şiiler’de imam kelimesi ile ifade edilen halife veya devlet başkanı, tıpkı nebiler gibi masum, meşruiyeti ilahi tayin ile sabit, cemiyeti hem siyasi hem de dini açıdan idare eden, dini ve hukuki mesuliyetleri olmayan, insan üstü siyasi-ruhani bir önder kimliğine sahiptir. İmam kelimesi tasavvuf literatüründe gavs ve kutup ile bunların sağ ve solunda bulunan manevi tasarruf sahipleri, Hz. Peygamber (sav), Cebrail (as) ve Mikail (as), Kur’ân gibi sözlük anlamlarından oldukça uzak manalarla açıklanmaktadır.

Osmanlı Devleti’nde imam kelimesi namaz kıldırın şahsı ifade etmekle birlikte görev yaptıkları yer veya kurum itibarıyla farklı imâmetler şeklinde ifade edilmiştir. Mesela sarayda görev yapıp padişaha namaz kıldırın kişiler hünkâr imamı veya imam-ı sultani olarak ifade edilirken; Yeniçeri Ağasına namaz kıldırın şahıs “İmam-ı Hazret-i Ağa” tabiriyle ifade edilmekte; ordu birliklerine namaz kıldırın şahıslar tabur ve alay imamları olarak zikredilmektedir. Bunlarla birlikte Osmanlı döneminde imam dendiğinde kastedilen asıl kişilerin mahalle imamları olduğu görülmektedir. Arşiv vesikaları ve şeriye sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla icra ettikleri dinî ve dünyevî görevler ile temsil ettikleri maddî ve manevî misyon dikkate alındığında mahalle imamı tabirinin namaz kıldırın din görevlisi anlamının ötesinde daha derin ve geniş anlamlar içerdiği görülmektedir. Zira Osmanlı devri mahalle imamları mahalle camiinde namaz kıldırıp halka vaaz ve nasihat etmekte, sıbyan mektebinde muallimlik yapmakta, mahallenin her türlü resmi işlemlerini deruhte etmektedir. Bunlarla birlikte mahalleliyi iyiye, güzele, doğruya yöneltmek; dîni olduğu kadar dünyevî işlerde de onlara yol göstermek, toplumun ahlâkî vaziyetini gözetmek gibi gayr-i resmî bir lider ve önderlik misyonunu da yüklenmişlerdir. Dikkat edilirse Osmanlı Dönemi mahalle imamının taşıdığı bu maddi ve manevi misyon, Kur’ân ve hadisler başta olmak üzere lügatlerin de işaret ettiği lider, önder, öncü, rehber gibi manalarla paralellik arz etmektedir. Öyle

görünüyor ki Endülüs ve Kuzey Afrika’da namaz kıldırın görevliler için kullanılan “sahibü’s-salât”; İranlılarca kullanılan “pîş-nemaz” ve “pîşvâ” tabirleri yerine Osmanlılar’da “imam” kelimesinin tercih edilip yerleşmesi tesadüfi değil, bu kelimenin taşıdığı ve makalenin başından beri açıklamaya çalıştığımız anlam derinliği ve genişliği sebebiyledir.

Kaynakça

- Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmanî*. Ankara: TDK, 2000.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. nşr. Hamza Ahmed ez-Zeyn. 20 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadis, 1995.
- Ahmed b. Yusuf. *Umdetu’l-huffâz fî tefsîr-i eşrefi’l-elfâz*. thk. Muhammed Tenûhî. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1993.
- Ahterî Mustafa Efendi. *Ahterî-i Kebir*. İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı. 2. Basım, 2014.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Tarih ve Hukuk İstilahları Kâmûsu*. İstanbul: OSAV, 2018.
- Akgündüz, Ahmet. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: OSAV, 2018.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kânunnâmeleri*. 11 Cilt. İstanbul: OSAV, 1996.
- Âmid, Hasan. *Ferheng-i Âmid*. 3 Cilt. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1363.
- Ateş, Süleyman. “Kutub”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/498-499, İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Aydın, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Aydın, Mehmet Akif. “İmâmet”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/203-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ayvansarâyî Hüseyin Efendi. *Hadîkatu’l-Cevami’*. nşr. Ahmet Nezh Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005.
- Basmacı, Sâir. *Mu’cemu mustalahâti elfâzi’l-fikhi’l-İslâmî*. Dimeşk: Dâru Safahat, 2. Basım, 2015.
- Barkan, Ömer Lütfi - Meriçli, Enver. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*. 2 Cilt. Ankara: TTK, 1988.
- Bihîştî, Mehmed. *Ferheng-i Sabâ Fârisî*, Tahran: İntişârât-ı Saba, 1369.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbî Kalemi Evrakı [A.]MKT*, No: 193, Gömlek no: 11.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı [A.] MKT MHM*, No: 32, Gömlek no: 70.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devair Kalemi [A.]MKT. NZD*, No: 285, Gömlek no: 84; No: 6, Gömlek no: 25.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No: 892, Gömlek no: 66852.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkâf [C. EV]*, No: 67, Gömlek no: 3349.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Dâhiliye [C. DH]*, No: 319, Gömlek no: 15928.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Zabtiye [C. ZB]*, No: 52, Gömlek no: 2557.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayûn [HAT]*, No: 1247, Gömlek no: 48344-A.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Askeriye [C. AS]*, No: 118, Gömlek no: 5303.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Dâhiliye [İ. DH]*, No: 570, Gömlek no: 39678; 570, Gömlek no: 39722
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Husûsî [İ. HUS]*, No: 51, Gömlek no: 43.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûra-yı Devlet [ŞD]*, No: 2963, Gömlek no: 57.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Resmî Ma'rûzât Evrakı [Y. A. RES]*, No: 93, Gömlek no: 45-5.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı [Y. PRK. BŞK]*, No: 28, Gömlek no: 72.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Hazâne-i Hâssa [Y. PRK. HH]*, No: 3, Gömlek no: 28.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezâreti Ma'rûzâtı [Y. PRK. MF]*, No: 2, Gömlek no: 64.
- Buhârî, Ebi Abdullah Muhammed b. İsmail el-. *Sahîh-i Buhârî*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğa, 6 Cilt. Dimaşk: Darü İbn Kesir, 4. Basım, 1990.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Mu'cemül-elfâz ve't-terakibü'l-istilâhiyye*. nşr. Hânî Ali Havvas. Riyad: Merkezü'l-Buhûs ve't-Tevâsulî'l-Ma'rife, 1438.
- Bustânî, Butrus el-. *Muhîtu'l-muhît: kâmûs-ı mutavvel li'l-lugati'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü Cevad, 1983.
- Bustânî, Butrus el-. *Kutru'l-muhît: Kâmûs-ı lugaviyyi'l-müyesser*. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 2. Basım, 1995.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-ü Sitte*, 18 Cilt. İstanbul: Akçağ Yayınları, ts.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Cerrahi, Safer el-Muhibbî (Safer Baba). *Istilahat-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye*. İstanbul: Kırk Kandil, 2. Basım, 2013.
- Cevherî, İsmail B. Hammad el-. *es-Sihâh*, nşr. Şehâbuddîn Ebu Amr, 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1998.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Basım, ts.
- Çeşmizâde Mustafa Reşid. *Çeşmizâde Tarihi*. nşr. Bekir Kütükoğlu. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.

- Dâmegânî, Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'ân ev islâh el-vücûh ve'n-nezâir li-elfâz-i Kitabillâhi'l-Azîz*. nşr. Abdulaziz Seyyid Ehl. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 1983.
- Dâmegânî, Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed. *el-Vücûh ve'n-nezâir li-elfâzi Kitabillâhi'l-Azîz*, nşr. Muhammed Hasan Ebü'l-Azm ez-Zefîrî. Kâhire: Vizâretü'l-Evkaf, 1992/1412.
- Defterdâr Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekâiyât*. nşr. Abdulkadir Özcan. Ankara: TTK, 1995.
- Demîcî, Abdullah b. Ömer ed-. *el-İmâmetu'l-Uzma İslam'da Devlet Başkanlığı*. çev. İbrahim Cücük. İstanbul: Ravza Yayınları, 1996.
- Develioğlu, Ferid. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* Ankara: Aydın Kitabevi, 19. Basım, 2005.
- DİA. "Hoca", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 18/186-187, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- DİB. "İmam", *Dini Kavramlar Sözlüğü*. haz. Komisyon. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006.
- Dügaym, Semih. *Mevsuatü mustalahati ilmi'l-kelâmî'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1998.
- Ebî'l-Muaz Tarık b. Avazullah. *el-Mu'cemü'l-müfesser li-kelimât-i ehâdisi'l-kütübü't-tis'a*. Kuveyt: Darü'l-Hayr, 2009.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mace*. nşr. Halil Me'mun Şiha. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1996.
- Ebu Abdullah Amir Abdullah Falih. *Mu'cemu elfâzi'l-akide*, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2. Basım, 2013.
- Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburi. *Sahih-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdulbâkî, 5 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1955.
- Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburi. *Sahih-i Müslim ve Tercümesi*. çev. Ahmed Davudoğlu. 12 Cilt, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 2. Basım, 1977.
- Enverî, Hasan. *Ferheng-i Büzürg-i Suhen*, 8 Cilt. Tahran: İntişarat-ı Suhen, 1381.
- Erdoğan, Mehmed. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Fahreddin Râzî. *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*. 16 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Fîruzâbâdî, Mecduddin Mehmed bin Yakub el-. *el-Kâmûsu'l-Muhît*, nşr. Mektebu Tahkîki't-Turas fî Müessesetü'r-Risale. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1987.
- Hasîrizâde Elif Efendi. *en-Nûru'l-Furkân fî şerhi lügati'l-Kur'ân: Kur'ân Lügati*. nşr. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Hatipoğlu, Mehmet S. "İslamda ilk Siyasi Kavmiyetçilik, Hilafetin Kureşliliği". *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Ankara 1978), 146 vd.

- Hillî, İbnü'l-Mutahhar el-. *Elfeyn fî imâmet-i emiri'l-mü'minin 'Ali b. Ebî Tâlib*. Beyrut: Müessesetü A'lemi li'l-Matbuat, 1982.
- İbn Abidin. *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar*. çev. Ahmed Davudoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982.
- İbn Arabî. *Fütûhât-ı Mekkiye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- İbn Hazm. *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Yusuf Bakai - İbrahim Şemsüddin - Nedal Ali, 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Â'lâmî li'l-Matbua, 2005.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim. "İmam", *Lisanü'l-lisân Tehzîbü Lisâni'l-Arab*. nşr. Abdülemir Ali Mühenna. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Kemal Paşa. *et-Ta'rifât ve'l-İstilhâât*. nşr. Halid Fehmî. Kahire: Müessesetü'l-Alya, 2008.
- İbnu'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec. *Nüzhâtü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. nşr. Muhammed Abdülkerim - Kazım er-Râzî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İbrahim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1986.
- İsfahânî, Râgıb el-. *Müfredât-ı elfâzi'l-Kur'ân*. nşr. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut: Dârü's-Şamiye, 3. Basım, 2002.
- İsfahânî, Râgıb el-. *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Kanar, Mehmet. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Derin Yayınları, 2003.
- Kâşânî, Abdurrezzak. *Letâifu'l-i'lam fî işârâti ehli'l-İlhâm*. nşr. Saîd Abdulfettah, 2 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1996.
- Kazıcı, Ziya. "Alay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2/347-348, 1989.
- Kermî, Hasan Saîd el-. *el-Hâdî ilâ lugati'l-Arab*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Benân li'ttibâati ve'n-Neşr, 1991.
- Koç, Eyüp. *İmamiyye'de İmamların Masumiyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Kummî, Ebu Cafer M. b. Ali b. Bâbeveyh el-. *Risaletü'l-i'tikadiyyeti'l-imâmiyye*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.
- Küçükkaşçı, Mustafa Sabri. "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/178-181, İstanbul: TDV, 2000.
- Malik bin Enes. *Muvatta Tercümesi*. çev. Abdulvehhab Öztürk, 2 Cilt, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2013.

- Mâverdü, Ebu'l-Hasan el-. *el-Ahkamü's-Sultaniyye (İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku)*. çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Bürhânuddîn Ali b. Ebî Bekir. *el-Hidâye Tercümesi*, çev. Ahmed Meylani. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1992.
- Mertoğlu, M. Suat. "Vücûh ve Nezâir", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 43/141-143, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Molla Hüsrev. *Gurer ve Dürer Tercümesi*. çev. Arir Ercan. İstanbul: Kit-San Matbaacılık, 1979.
- Muallim Cüdf. *Lugât-ı Cüdf*. Trabzon: Kütüphane-i Hamdi, 1332.
- Muallim Naci. *Lügât-ı Nâcî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- Mütercim Asım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn en-. *Tevhidin Esasları (Kitabü't-temhîd li-kavâidit-tevhîd)*, çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Nüzehî, Ali Fehmi en-. *Kelimâtun Kur'âniyye bi-meânin muhtelife*. Kahire: Darü'l-İman, 2014.
- Sarı, Mevlut. *el-Mevârid, Arapça-Türkçe Lügat*. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1980.
- Seyrevan, Abdülaziz İzzeddin. *el-Mu'cemü'l-câmi': li-garîb-i müfredâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 1986.
- Seyyid Şerif Cürçani. *Ta'rîfât*. çev. Abdülaziz Mecdi Torun. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz es-. *Garîbü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Abdulkadir. Şam: Dâr-i Tilas, 1993.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretnâme*. haz. Mehmet Topal. Ankara: TÜBA, 2018.
- Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi. *Şânizâde Tarihi*, haz. Ziya Yilmazer. 2 Cilt. İstanbul: Çamlıca, 2008.
- Şehristânî. *El-Milel ve'l-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şemseddin Samî. *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt, İstanbul: MEB, 3. Basım, 1983.
- Penrice, John. *Dictionary and Glossary of the Holy Qur'an (Kur'ân Sözlüğü)*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2010.
- Râzî, Muhammed b. Ebibekir b. Abdilkadir er-. *Muhtâru's-Sıhah*. nşr. Mahmud Hatır. Kahire: Darü'l-Hadis, 1311.
- Teftâzânî, Sa'deddîn Mesud b. Ömer b. Abdullah et-. *Şerhu'l-Makâsîd*. nşr. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1998.

- Teftâzânî, Sa'deddîn Mesud b. Ömer b. Abdullah et-. *Kelam İlmî ve İslam Akâidi: Şerhü'l-Akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- Tekin, Mehmet. *Kur'ân'da Liderlik ve Liderlerin Toplumlara Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Tirmîzî, Ebî İsa Muhammed b. İsa et-. *el-Câmiu'l-kebîr*. nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1998.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM, 2010.
- Turhan, Abdullah Turhan. *Kur'ân'da Yönetim Kavram ve İlkeleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK, 2005.
- Öğüt, Salim. "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/188-190, İstanbul: TDV, 2000.
- Ömer, Ahmed Muhta. *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsıra*. 4 Cilt. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2008.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *El-Mu'cemü'l-mevsû' li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim ve kıraatih*. Riyad: Müessesetü Sutûri'l-Ma'rife, 2002.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Öz, Mustafa-İlhan, Avni. "İmâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/202-203, İstanbul: TDV, 2000.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1991.
- Uğur, Mücteba. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatı'ndan Kapukulu Ocakları*. 2 Cilt, Ankara: TTK, 1988.
- Vankulu Mehmed Efendi. *Vankulu Lugati*. ed. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Wensinck, A. J. *el-Mu'cemu'l-müfrehes li-elfâzi'l-hadisî'n-nebevî*. 7 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.
- Yeûsî, Luvis Ma'lûf. *el-Müncid*. Tahran: İntişarât-ı İstiklâl, 2006.
- Yılmaz, Musa K. *Tabersi ve Tabatabaî'de İmamiye Tefsiri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1985.
- Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2010.

- Yücel, İrfan. "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 22/186-188, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 28. Basım. 2016.
- Zebidî, Muhammed Murtaza ez-. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Hayriyye, 1306.
- Zemahşerî. *Keşşâf Tefsiri*. çev. M. Coşkun-Ömer Çelik - Necdet Çağıl - Adil Bebek. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Zühayli, Vehbe. *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe - Beşir Eryarsoy-H. Fehmi Ulus. 10 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.

The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
